

УДК 339.137.2

Тарасенко Л.О., аспірант Донецького національного університету ім. Василя Стуса

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ КОНКУРЕНЦІЇ ТА МОНОПОЛІЇ: СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ, НАСЛІДКИ

Історично обумовлено існування певних моделей ринку, які визначають рівень його концентрації. Моделі ринку залежать від факторів кількості підприємств галузі, бар'єрів до входу в галузь, можливість встановлення цін. Будь який ринок може бути охарактеризований з двох основних позицій: досконалої та недосконалої конкуренції.

Особливістю ринкової економіки зумовлена необхідність досконалої (вільно) конкуренції, як такої, що є найбільш прогресивною у досягненні процвітання національної економічної системи. Вільна конкуренція створює умови для науково-технічного прогресу, економічний ефект від зниження цін, перешкоджає появі проблем соціального та політичного характеру, тощо. Проте, конкуренція не може бути одним єдиним інструментом вдосконалення економіки країни. Одночасно з конкуренцією існують монопольні ринки, які також мають певні переваги та які також створюють умови для економічного покращення.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних аспектів конкурентної та монопольної моделі ринку. Проаналізовані підходи до визначення поняття «конкуренція», на основі чого визначені основні позиції, з яких складається дане поняття. З поняття «конкуренція» впливає поняття «конкурентоспроможності», яке може виступати характеристикою певного продукту, підприємства, галузі, країни. На сучасному рівні розвитку національної економіки України конкурентоспроможність визначена однією з пріоритетних завдань країни.

Дослідження розкриває сучасний стан та структуру ринку України. З'ясовані сутність та вплив конкурентного та монопольного середовища та можливість їх співіснування.

Ключові слова: ринок, економічна конкуренція, конкурентоспроможність, монополія, природна монополія, національна економіка, національна безпека.

Табл. 4, Літ. 16

Тарасенко Л.А.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОНКУРЕНЦИИ И МОНОПОЛИИ: СУЩНОСТЬ, ОСОБЕННОСТИ, ПОСЛЕДСТВИЯ

Исторически обусловлено существование определенных моделей рынка, которые определяют уровень его концентрации. Модели рынка зависят от факторов количества предприятий отрасли, барьеров к входу в отрасль, возможность формирования цен. Каждый рынок может быть охарактеризован с двух основных позиций: совершенной и несовершенной конкуренции.

Особенностью рыночной экономики обусловлена необходимость совершенной (свободной) конкуренции, как таковой, которая является наиболее прогрессивной в достижении процветания национальной экономической системы. Свободная конкуренция создает условия для научно-технического прогресса, экономический эффект от снижения цен, препятствует появлению проблем социального и политического характера, и так далее. Однако, конкуренция не может быть одним единственным инструментом совершенствования экономики страны. Одновременно с

конкуренцией существуют монопольные рынки, которые также имеют определенные преимущества и которые также создают условия для экономического улучшения.

Статья посвящена исследованию теоретических аспектов конкурентной и монопольной модели рынка. Проанализированы подходы к определению понятия «конкуренция», на основе чего определены основные позиции, из которых состоит данное понятие. Из понятия «конкуренция» вытекает понятие «конкурентоспособности», которое может выступать характеристикой определенного продукта, предприятия, отрасли, страны. На современном уровне развития национальной экономики Украины конкурентоспособность определена одной из приоритетных задач страны. Исследование раскрывает современное состояние и структуру рынка Украины. Представлены сущность и влияние конкурентной и монопольной среды и возможность их сосуществования.

Ключевые слова: рынок, экономическая конкуренция, конкурентоспособность, монополия, естественная монополия, национальная экономика, национальная безопасность.

Tarassenko L.

THEORETICAL ASPECTS OF COMPETITION AND MONOPOLY: ESSENCE, FEATURES, CONSEQUENCES

Historically, there are certain market models that determine the level of its concentration. Market model depend on the factors of the number of enterprises in the industry, the barriers to entry into the industry, the possibility of setting prices. Each market can be characterized from two main positions: perfect and imperfect competition.

Feature of the market economy stipulates the necessity of the perfect (free) competition, which is the most progressive type in achieving the prosperity of the national economic system. Free competition creates the conditions for scientific and technological progress, the economic effect of price reduction, prevents the appearance of social and political problems, and so on. However, the competition can't be the only tool in improving the country's economy. At the same time next to the competition there is monopoly markets, which are also have particular benefits and also create conditions for economic improvement.

The article deals with investigation of theoretical aspects of competitive and monopoly markets` models. Analyzed the approaches to the definition of the "competition" concept, on this base the main provisions of this concept` content were determined. The "competition" concept produces the concept of "competitiveness", which can be used to characterize a particular product, enterprise, industry, country. On the modern level of development the national economy of Ukraine competitiveness determined as one of the country's priorities. The investigation represents the modern state and structure of the Ukrainian market. The essence and influence of a competitive and monopoly environment and the possibility of their coexistence are presented.

Key words: market, economic competition, competitiveness, monopoly, natural monopoly, national economy, national security.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток економіки держави базується на засадах ринкових відносин з урахуванням євроінтеграційних процесів. Одним із інструментів забезпечення економічного успіху держави є наявність конкурентоспроможних підприємств. Конкуренція між підприємствами та державами має на меті створення економіки найбільш продуктивного рівня. Тим не менш, ринок

носить двоїстий характер, що проявляється у наявності конкуренції і монополії одночасно. З огляду на це, необхідним є розгляд теоретичних засад сутності, особливостей та наслідків взаємодії цих двох категорій.

Аналіз останніх досліджень. Питанням функціонування ринкової економіки присвячені роботи Свєрдан М.М., Бойчик І.М. Особливості конкурентного середовища розглядалися у дослідженнях Уманціва Ю.М., Келічавого А.В. Аналіз економічних аспектів діяльності природних монополій був здійснений у працях Августина Р.Р., Корнелі С. та Кіхма С.

Мета наукової статті – розкрити теоретичні аспекти сутності, особливостей та наслідків функціонування ринків з конкурентною та монопольною структурою.

Виклад основного матеріалу. Ринкова структура економіки характеризується такими показниками як кількість підприємств, особливості продукції, що виготовляється, наявністю бар'єрів для входу нових підприємств, можливість впливу окремих виробників та держави на ціноутворення. Зазначені фактори формують декілька моделей ринку. Економічною наукою виокремлені ринки досконалої та недосконалої економіки. Беззаперечним є факт, що запорукою стійкості та ефективності національної економіки є наявність ринку досконалої, тобто вільної конкуренції.

Взаємозв'язок конкуренції та рівня економічного розвитку проявляється у наступних позиціях:

1. Конкуренція – основний інструмент регулювання ринкової економіки
2. Конкуренція забезпечує економічний ефект, стимулюючи зниження цін, підвищення якості, асортименту продукції, впровадження науково-технічних досягнень.
3. Наслідком економічної конкуренції є постійне прискорення процесів оновлення виробництва.
4. Конкурентне функціонування суб'єктів ринкової економіки є передумовою її переходу до монополності [1, с.14].
5. Заперечення конкуренції як основи ринкової економіки призводить до розвитку соціальних, політичних катаклізмів, зокрема до економічних криз.
6. Низький рівень конкурентоспроможності вітчизняних підприємств призведе до підвищення обсягу імпорту.

Виходячи з вищезазначеного впливає визнання конкуренції як рушійної сили у підвищенні ефективності розвитку економіки. В Україні економічна конкуренція захищається низкою нормативно-правових актів, зокрема Законами України «Про захист економічної конкуренції» [2], «Про Антимонопольний комітет України» [3], «Про захист від недобросовісної конкуренції» [4].

Поняття «конкуренція» та його зміст протягом різних часів розглядали представники різних економічних шкіл. Одними з перших вчених, які присвятили свої дослідження питанням конкуренції були А. Сміт та Д. Рікардо, які трактували «конкуренцію» як змагання заради прибутку. Сучасні трактування цього поняття наведено у таблиці 1.

Аналізуючи наведені визначення конкуренції, можна зробити висновок про те, що це поняття будується на процесі суперництва економічних суб'єктів за отримання економічних вигід через формування найбільш привабливих характеристик продукції, що виготовляється (надаваних послуг) та можливостей виробника як економічного суб'єкту. Такі характеристики товару або послуги визначаються поняттям конкурентоспроможність. Економічне поняття «конкурентоспроможність» носить багатосторонній зміст та може розглядатися на рівні окремого продукту, підприємства, галузі та країни.

Таблиця 1. Сучасні підходи до визначення поняття «конкуренція»

№ з/п	Зміст поняття «конкуренція»
1.	Економічна конкуренція – змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку [2]
2.	Конкуренція – змагання між виробниками (продавцями) товарів, а в загальному випадку - між будь-якими економічними, ринковими суб'єктами; боротьба за ринки збуту товарів з метою отримання більш високих доходів, прибутку, інших вигод [5]
3.	Конкуренція – це суперництво економічних суб'єктів за кращу реалізацію своїх економічних інтересів [6]
4.	Конкуренція – суперництво, в якому кожен продавець намагається одержати те, що шукають інші продавці одночасно: продажі, прибуток та частку ринку, пропонуючи найкраще можливе поєднання ціни, якості та сервісу [7]

Розвиток національної економіки на даний момент відбувається в умовах глобалізації, що приводить до необхідності підвищення її конкурентоспроможності. В сучасних умовах, формування конкурентоспроможності економіки України є одним з пріоритетних завдань, яке визначено Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020» [8]. Реформа захисту економічної конкуренції визначена як вектор розвитку, якою зокрема, встановлюється необхідність гармонізувати із законодавством Європейського Союзу положення законодавства України щодо захисту економічної конкуренції.

Економічна діяльність суб'єктів господарювання обумовлює створення певного середовища – ринку. Умови функціонування підприємств формують такі види ринків: вільний, монополізований, регульований. Дослідженнями економістів багато уваги приділяється позитивним сторонам конкурентного ринку, оскільки його основною характеристикою є суперництво, результатом якого є певний прогрес. Проте, відомо, що досягнення стану абсолютного конкурентного середовища не є можливим. За даними звіту антимонопольного комітету [9], на початок 2015 року структура конкурентного середовища України характеризувалась наступними показниками, зазначеними у табл. 2.

Таблиця 2. Структура конкурентного середовища України на початок 2015 року*

№ з/п	Види ринків	Частка ринків, %
1.	Ринки з конкурентною структурою	42,7
2.	Ринки з ознакою домінування	30,8
3.	Ринки жорсткої олігополії	16,7
4.	Монополізовані ринки	9,8

* розроблено автором за даними [9]

За підсумками Всесвітнього економічного форуму 2016 – 2017 років відповідно до Глобального індексу конкурентоспроможності, Україна посіла 85-те місце із 138 можливих. У минулорічному індексі зі 138 позицій Україна посідала 79-ту сходинку.

Тобто, спостерігається негативна тенденція, хоча наявні й незначні покращення, які здебільшого були пов'язані з євроінтеграційною політикою уряду [10].

Таким чином, не дивлячись на те, що конкурентні ринки є рушійною силою у досягненні економічного процвітання країни, значну частку займають ринки з домінуючим положенням – олігополії, монополії. Наявність таких форм є об'єктивно обумовленою. Так, монополійні ринки виникають у наслідок:

1. Конкурентної боротьби. Суб'єкт господарювання, який успішно конкурує на ринку, для чого розширює виробництво, впроваджує інноваційні методи, створює інвестиційний простір поступово стає монополістом.

2. Дії закону концентрації капіталу та виробництва, який проявляється в процесі збільшення розміру індивідуального капіталу за рахунок капіталізації прибутку.

3. Централізації капіталу. Збільшення капіталу через об'єднання кількох самостійних капіталів.

4. Трансформації приватної власності з огляду на необхідність значних капіталовкладень. Розвиток невеликих підприємств у певній галузі залежить від обсягу інвестицій, тому, за відсутності таких інвестицій підприємствам доводиться об'єднуватися, створюючи монополію.

5. Економічних криз. Для уникнення наслідків кризи таких як, наприклад, банкрутство, підприємства погоджуються на об'єднання з більш крупними учасниками ринку.

Монопольний ринок може створювати як позитивні явища так і певні загрози державі. Результати діяльності монополій мають вплив одразу на декілька складових національної безпеки держави (табл. 3).

Таблиця 3. Вплив монополістів на складові національної безпеки країни

Екологічна сфера	Економічна сфера	Соціальна
1. Неефективність використання ресурсів призводить до швидкого їх виснаження.	1. Значне зниження конкуренції.	1. Низький рівень стимулювання вдосконалення якості продукції для споживачів.
2. Значний обсяг шкоди та її наслідків при аваріях, катастрофах.	2. Залежність держави від іноземних монополістів.	2. Покладення тягаря витрат на споживача.
	3. Створення інвестиційного середовища.	3. Участь у створенні робочих місць.
	4. Прибутковість монополістів забезпечується підвищенням цін, замість росту обсягу.	4. Можливості для впровадження програм соціальної відповідальності.
	5. Відсутність стимулу до зниження витрат та пошуку шляхів досягнення найбільшої ефективності.	
	6. Створення бар'єрів для вступу на ринок конкурентів.	

Діяльність підприємств-монополістів впливає як на економіку держави, так і на інші складові національної безпеки. Так, наприклад, інтересами певних монополій є необхідність значного обсягу лісової сировини. Наслідки вирубки лісів носять негативний характер для природного середовища (підвищує ризики повеней, паводків, погіршується якість ґрунту, родючість) як для окремої держави так і для світу в цілому.

Великі монопольні підприємства потребують значних кадрових ресурсів, а отже створюють робочі місця. Проте, в останні роки на невеликі компанії працює від 75% до 78% працевлаштованих українців. Тобто наразі малий і середній бізнес є більш ефективним інструментом у створенні робочих місць.

Оскільки, підприємства монополії функціонують і в соціально важливих ринках, основною вимогою до них висувається необхідність своєчасного забезпечення потреб споживачів якісною продукцією (послугами). Проте, орієнтованість на потреби споживача відходить на задній план. Так, наприклад, монопольні підприємства схильні до підвищення цін для покриття витрат без підвищення обсягу та/або якості продукції (послуг).

З іншого боку, монопольні підприємства – ті суб'єкти які мають змогу працювати не тільки на користь власних інтересів, а й з урахуванням соціальних інтересів суспільства. Досвід зарубіжних країн свідчить, що провадження великими компаніями корпоративної соціальної відповідальності викликає довіру у населення та держави та, як наслідок, таке підприємство може у майбутньому розраховувати на підтримку.

Дослідження закордонного досвіду свідчать про необхідність постійного контролю за монопольними суб'єктами господарювання. Так, наприклад, необхідність втручання держави у Німеччині зумовлена наявними викликами такими як харчові скандали, небезпечні побутові прилади, дерегуляція державних монополій (наприклад, пошти, телефону, залізниці) або картелів (наприклад, ринок електроенергії), нові договірні форми (наприклад, договори з мобільними операторами) тощо. Подолання таких викликів у Німеччині реалізується через добре налагоджену тісну співпрацю державних органів та громадського сектору, що є запорукою високого рівня захисту не лише здоров'я споживачів, але й їхніх економічних інтересів [12].

Особливої уваги потребують підприємства-монополії, які функціонують у суспільно-важливих галузях, а отже задіяні у створенні економічного та суспільного блага країни. До таких суб'єктів господарювання відносяться підприємства природної монополії.

Природна монополія існує тоді, коли ефект масштабу настільки великий, що одна фірма може забезпечувати продукцією увесь ринок, маючи при цьому нижчі витрати на одиницю продукту, ніж вони були б за наявності декількох конкуруючих фірм. Такі умови є характерними для так званих підприємств суспільного користування, до яких належать підприємства електро-, водо-, газозабезпечення та ін. У таких випадках конкуренція є просто нерентабельною.

Діяльність підприємств природних монополій регламентується Законом України «Про природні монополії» [13], метою якого є забезпечення ефективності функціонування ринків, що перебувають у стані природної монополії, на основі збалансування інтересів суспільства, суб'єктів природних монополій та споживачів їх товарів.

Природна монополія - стан товарного ринку, при якому задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари

(послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги) [13].

За даними Антимонопольного комітету в Україні до складу природних монополій віднесено понад 2000 підприємств. Основні види діяльності українських природних монополій представлені у табл. 4.

Таблиця 4. Види діяльності підприємств – природних монополій

№ з/п	Найменування товару (товарної групи)	Найменування суб'єкта господарювання
1.	Забезпечення посадки зльоту повітряного судна, забезпечення авіаційної безпеки, забезпечення наднормативної стоянки повітряного судна	КП «Аеропорт «Вінниця»
2.	Послуги з аеронавігаційного обслуговування повітряних суден	ДП ОПР «Украерорух»
3.	Спеціалізовані послуги морських портів	ДП «Адміністрація Морських Портів України»
4.	Послуги користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування керування диспетчерськими службами	Публічне акціонерне товариство «Українська Залізниця»
5.	Розподіл природного газу	Публічне акціонерне товариство по газопостачанню і газифікації «Вінницягаз»
6.	Розподіл природного, нафтового газу і газу (метану) вугільних родовищ	Публічне акціонерне товариство «По газопостачанню та газифікації «Донецькоблгаз»
7.	Зберігання природного газу, газу (метану) вугільних родовищ; Транспортування природного, нафтового газу і газу (метану) вугільних родовищ трубопроводами	Публічне акціонерне товариство «Укртрансгаз»
8.	Транспортування нафтопродуктів магістральними трубопроводами	Публічне акціонерне товариство «Укртранснафта»
9.	Передача електричної енергії місцевими (локальними) електричними мережами	Публічне акціонерне товариство «Вінницяобленерго»
10.	Розподіл електричної енергії (передача електричної енергії місцевими (локальними) електричними мережами)	Публічне акціонерне товариство «Українська Залізниця»
11.	Транспортування аміаку магістральними трубопроводами	Українське Державне Підприємство «Укрхімтрансаміак»
12.	Централізоване водопостачання та водовідведення	Могилів-Подільське Міське Комунальне Підприємство «Водоканал»

за даними [14]

Зарубіжні дослідники питань природної монополії наголошують на те, що природна монополія - це економічне поняття, яке передбачає існування однієї фірми, яка технологічно здатна обслуговувати весь ринок дешевше, ніж кілька фірм відповідного виду діяльності. Природна монополія пов'язана з надзвичайною економією за масштабами і сфера діяльності часто пов'язана з високими фіксованими витратами, які служать перешкодами для входу у монопольну галузь. Акцент при цьому робиться на актуальності створення природними монополіями суспільного блага. Так, ринки з конкурентною структурою можуть ефективно забезпечувати звичайні товари, але часто не забезпечують суспільні блага [15].

Висновки. Сучасні умови функціонування економіки вимагають забезпечення діяльності суб'єктів господарювання на засадах досконалої (вільної) конкуренції. Економічна конкуренція захищається державою законодавчо, оскільки виступає інструментом прогресивного розвитку національної економіки. Тим не менш, існують об'єктивні причини існування і представників недосконалої конкуренції, а саме підприємств-монополій. Хоча монополізовані ринки часто створюють загрози деяким ланкам національної безпеки, проте у певних випадках є об'єктивно обумовленим вибором, зокрема це стосуються підприємств, які створюють суспільне благо та які технологічно здатні обслуговувати величезну кількість споживачів, при цьому за меншими обсягами витрат. Такими суб'єктами є підприємства – природної монополії. Діяльність природних монополій пов'язана з надзвичайною економією за масштабами, наданням послуг соціально-економічного значення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецька Л.В. Економічна теорія: політекономія. Мікроекономіка. Макроекономіка [Електронний ресурс]: підручник / Л.В. Білецька, О.В. Білецький, В.І. Савич. – К.: [б. в.], 2009. – 276 с.
2. Про захист економічної конкуренції: закон України №2210-III станом на 18.05.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2210-14>
3. Про Антимонопольний комітет України: закон України № 3659-XII станом на 02.08.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3659-12>
4. Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» від № [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2210-14>
5. Райзберг Б.А., Современный экономический словарь / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/Book/Ses/>
6. Щетинін А.І. Політична економія. Підручник. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 480 с.
7. Business dictionary [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.businessdictionary.com/definition/competition.html>
8. Про стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: указ Президента України № 5/2015 від 12.01.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
9. Звіт антимонопольного комітету України за 2015 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=122547&schema=main>

10. Звіт антимонопольного комітету України за 2016 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=133712&schema=main>
11. 10 фактов о малом и среднем бизнесе в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://hyser.com.ua/business_and_finance/10-faktov-o-malom-i-srednem-biznese-v-ukraine-59204
12. Захист прав споживачів у Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/FEAO_text_consumer-rights-in-Germany_UKR.pdf
13. Про природні монополії: Закон України № 1682-III станом на 11.06.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1682-14>
14. Зведений перелік суб'єктів природних монополій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=136411&schema=main>
15. Corneli S., Kihm S. Will distributed energy end the utility natural monopoly? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://emp.lbl.gov/sites/default/files/corneli_29june2016.pdf
16. Уманців Ю.М. Розвиток економічної конкуренції за умов посилення глобалізаційних процесів / Ю. М. Уманців, А. С. Дуцька // Актуальні проблеми міжнародних відносин. - 2014. - Вип. 121(2). - С. 91-98. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2014_121%282%29__12